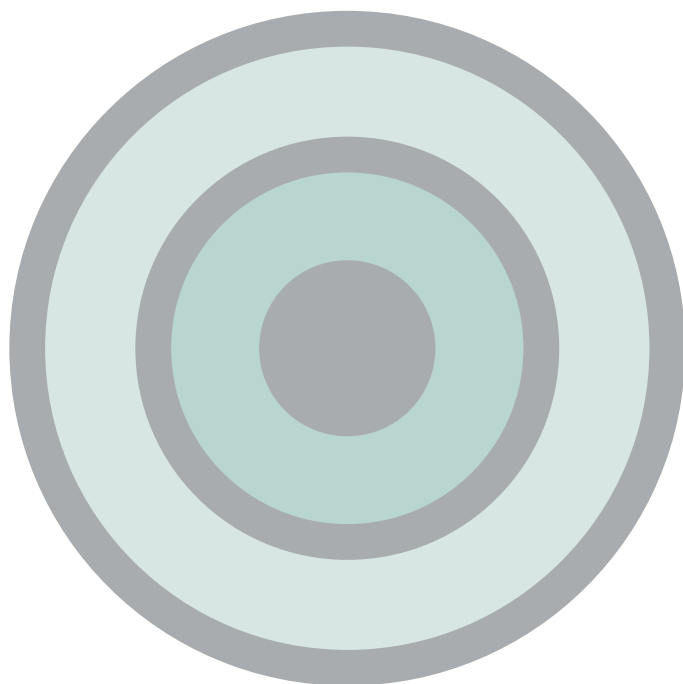

ANALYSERAR

2005:4

Att leva på kassan

Allmän försäkring och lokal kultur

Försäkringskassan

Att leva på kassan

Allmän försäkring och lokal kultur

Utgivare Enheten för forskning och utveckling

Upplysningar Jonas Frykman
 046-222 04 57
 jonas.frykman@etn.lu.se

 Kjell Hansen
 08-674 79 16
 kjell.hansen@etn.lu.se

Beställning E-post: forsakringskassan@ontime.se
 Telefon: 08-556 799 29, On Time
 Internet: www.forsakringskassan.se

Tryck AB Danagårds Grafiska, 2005

Förord

Statistiken över sjukskrivning i Sverige visar stora regionala variationer. Ett flertal utredningar har gjorts under senare år för att försöka förklara dessa skillnader med hänsyn till skillnader i faktorer som ålders-, köns- och nationalitetssammansättningar, regionala arbetsmarknader, branschstruktur och skillnader i regioners lönesammansättning. Studier som fokuserar på dessa faktorer lyckas förklara enbart en mindre del av de regionala skillnaderna.

Den studie som publiceras här, *Att leva på kassan – allmän försäkring och lokal kultur*, har genomförts av Professor Jonas Frykman och F.D. Kjell Hansen, båda verksamma vid Etnologiska Institutionen vid Lunds Universitet. Studien har finansierats inom ramen för Forskningsprogrammet ”Trygghetens variationer. Ett forskningsprogram om socialförsäkringens administration och implementering”. Studien utgör ett första steg i en undersökning av i vilken mån skillnader i lokala kulturer och attityder kan leda till lokala och regionala variationer i sjukskrivningen.

Rapporten är en forskningsrapport och författarna själva står för rapportens innehåll och slutsatser. Som forskningschef på Försäkringskassan har jag sett det som angeläget att dessa forskningsresultat sprids, inte minst inom Försäkringskassan, med hänsyn till att det är viktigt att få till stånd en diskussion om hur sjukpenningförsäkringen används i praktiken. Jonas Frykman och Kjell Hansens rapport kommer säkert att uppfattas som ett stimulerande bidrag i detta sammanhang.

Edward Palmer

Chef för enheten för forskning och utveckling

Innehåll

Sjukskrivningskultur?	7
Hushållet	9
Postmodern stress	11
Sjukdomsbegreppets förskjutning	13
Sjuka människor i sund miljö	16
Krisinsikt	18
Öppnande handlingsrum	20
Vad man har rätt att kräva	22
Hjärtats makt	24
I motvind	26
Fångstkulturens korta planeringshorisont	28
Gislaved	30
Social kontroll	32
Moraliska sändare	35
Regler och mål	38
Sjukförsäkringen och det sociala kapitalet: En italiensk parallell	41
Jämlikhetens paradoxer	43
Inåt och utåt	46
Litteratur	49

Sjukskrivningskultur?

I den informativa skriften *Den höga sjukfrånvaron – sanning och konsekvens* från 2004 konstaterar fem experter inom området, medicinare, tekniker och beteendevetare, det som många i dag vet, nämligen att det är omöjligt att ange en enda specifik orsak till den höga sjukfrånvaron. ”I debatten är det vanligt att peka fingret åt ett håll i taget – individen, läkaren, arbetsgivaren eller försäkringsadministrationen är boven i dramat. Sanningen kan i stället vara att det har utvecklats en kultur i Sverige med passiv medverkan från alla aktörerna” (Hogstedt et al 2004:351). Ordet *sjukskrivningskultur* har sedan dess figurerat i medierna som beteckning på ett allmänt beteende där tröskeln för att utnyttja förmåner blivit för låg.

Hur skulle en sådan ”kultur” se ut? Den skulle innehålla en serie tysta överenskommelser som utbildats i kontaktytan mellan brukaren och försäkringssystemet. När söker sig individen till systemet för att få hjälp och hur utformar systemet hjälpen? Hur den kulturen ser i ut i detalj är ett helt forskningsområde.¹ Att det under årens lopp vuxit fram ett svenskt mönster som skiljer sig från t ex ett danskt, finskt och tyskt är flitigt belagt (Palmer 2003, Palmer 2004). Men variationerna i ohälsotal inom landet är väl så intressanta som dem mellan länder. I Jämtlands län var ohälsotalen förra året ca 60 och ökande medan de för Jönköpings län var omkring 35 och minskande. Eftersom vi utgår från att det rör sig om komplexa kulturella mönster, är några direkta orsaker svåra att få grepp om – åtminstone med gängse demografiska eller socioekonomiska instrument. När Assar Lindbeck, Mårten Palme

¹ Med sjukskrivningskultur menas här inte hela den värld av aktiviteter som öppnas för den som blivit långtidssjukskriven: rehabilitering, arbetsträning, hälso-promenader, kurser och utflykter. Här har vuxit fram både professioner och hälsohem som har denna grupp i fokus. Termen kultur används inom etnologin för att beteckna såväl ett system av mening som handlingsmöjligheter buren av en grupp människor.

och Mats Persson i Ekonomisk debatt 4/2004 presenterade sin pilotundersökning av Västra Götaland, pekade de på, att efter att alla mätbara faktorer rensats undan, så återstod för dem svårhanterliga förhållanden som de kallade ”attityder och värderingar”. Det är om denna undflyende substans den här studien handlar. Eller uttryckt på ett annat sätt: Hur mycket ligger det allmänna svenska försäkringssystemet, lika för alla, i händerna på lokala kulturer?

Just om attityder och värderingar har det brutit ut en infekterad debatt. Behöver vi skärpa upp normerna? Räcker det med att det man har problem med chefen eller känner sig trött för att anmäla sig sjuk, så som det framkom i en uppmärksammas enkät som redovisades av Anna Hedborg hösten 2004². Attityder har då ställts som ena polen i ett debattfält där den andra heter människors livsvillkor och arbetssituation. Eller som TCO:s samhällspolitiska chef Roger Mörtberg skrev i anslutning till den redovisade attitydundersökningen: ”*inte hur man har det, utan hur man tar det*”.³ Skall alltså förklaringarna till de höga talen för sjukskrivningar sökas på värderingsplanet eller i arbetets utformning? Den dikotomin verkar inte särskilt fruktbar.

Värderingar när det gäller sjukskrivningar är sällan något man lägger sig till med som man byter kläder. De är svåra att mäta på samma sätt som när man mäter populariteten för politiska partier. De växer fram genom bruk, erfarenhet och i relation till den egna livssituationen. I synnerhet är attityder till långa sjukskrivningar något som handlar om levda liv – om hälsan, familjen, försörjningen och framtiden. Man kan s a s inte långtidssjukskriva sig i dag för att byta vid nästa Temomätning.

Attityder hyser man därför att de av någon anledning *fungerar* i familjekretsen, i lokalsamhället och på arbetsplatsen. De ingår i den lokala kulturen på samma sätt som man själv är en del av samhället. Värderingar rörande sjukskrivningar existerar därför *mellan* människor lika mycket som det finns *i* dem. Om det är dubbelt så höga ohälsotal i en kommun säger detta därför något om den lokala kommunen.

² DN Debatt 17/9 2004.

³ DN Debatt 21/9 2004.

Vi har strategiskt valt ut två platser som vi vill använda som exempel på hur sjukskrivningskulturen varierar. Än så länge befinner vi oss i förkanten av studien, vilket här betyder mindre kommuner på landsbygden. Städer kommer i sinom tid. Vi har intervjuat beslutsfattare på kommunal nivå, folk inom försäkringskassan och på arbetsförmedlingen. Orterna är Gislaved i Jönköpings län och Strömsund i Jämtlands. Det är kommuner på mellan 13 000 och 30 000 invånare med mycket växlande demografisk och ekonomisk profil. Gislaved har extremt hög invandartäthet och samtidigt hög sysselsättningsnivå. Strömsund är den etniskt homogena glesbygden med erkänt höga siffror för arbetsfrånvaro – absentism – av alla kända slag. Även om samtliga sjukskrivningar upphörde på dessa två orter skulle det inte påverka talen för riket som helhet – men de hjälper oss att fokusera samspelet mellan värderingar, det levda livet och försäkringssystemet. Mer än att framstå som enstaka orter kan de här två kommunerna belysa några av de allmänna villkoren för människor som lever i Norrlands inland respektive den småländska och västgötska småföretagarregionen. Vår ambition har dock *inte* varit att försöka ge en så porträttlik bild av de två orterna som möjligt. Det skulle ha krävt långt och ingående fältarbete. I stället har vi medvetet använt dem som modeller för att synliggöra sådana kulturella skillnader som fått genomslag i förhållandet till de allmänna försäkringarna.

Hushållet

Den enhet vi utgår från är nästan alltid hushållet och mer sällan individen. Det är måhända självklart, men måste understrykas eftersom man vant sig vid att räkna huvuden i hälsostatistik liksom inom ekonomisk teori. Det finns också en allmän föreställning att vi lever i individualismens tidevarv och den enskilde personen gör rationella val utifrån faktorer som går att mäta. De stora regionala variationerna antyder att här finns kollektiva kulturella mönster som är fästade till plats och har stor beständighet över tid.

Hushållet är då att förstå som någonting annat än arbetets kontrast. Det är själva basen för ambitioner, förhoppningar, drömmar och besvikelser. Det är vad man lämnar på morgonen och har i tankarna på jobbet. Det är utgångspunkten för konsumtion och umgänge, och också ”hårt arbete, benhårda förhandlingar och omfattande maktutövning” (Döving 2002:60). Mätt i siffror är det den värld av städning, matlagning, ekonomisk planering, ombyggnadsarbete, sjukvård, kärlek och omsorg där kvinnor i dag lägger ner 41,3 timmar per vecka och männen några timmar mindre – allt enligt psykologen Ulf Lundberg och läkaren Gunilla Krantz.⁴ Människors relationer inom hushållet varierar också de inom landet, som framgår nedan.

I en studie av ABF:s mångkulturella ”Kvinnobasen” på Rosengård i Malmö, skriver etnologen Helena Larsson på tal om den centrala plats som hushållet tar i människors dagliga sysslor och tankar: *”Som lärare märker jag ofta att kvinnorna börjar skruva på sig när klockan närmar sig ett. Då kommer de första barnen hem från skolan. I känslan, handling och tanke är kvinnorna redan där, hemma. Den sista halvtimmen blir det sällan nåt vettigt gjort. Allas fokus är riktat mot annat håll. Från undervisningen, mot hemmet där mat ska lagas, ungar och makar ska tas omhand, tvätt ska tvättas och strykas och bröd ska bakas till en familj på kanske tio till tolv personer. Flera av dem har varit uppe sedan klockan 5 för att förbereda dagen.”*

Villkoren för kvinnor från etniskt svenska eller afghanska, som i fallet ovan, skiljer sig inte så dramatiskt. Det är just i hushållets sociala och materiella värld man brukar tillbringa sina dagar som sjukskriven – merendels indragen i olika former av arbete. Beroendet av hushållet ökar t.o.m. dramatiskt i och med att man har de offentliga försäkringarna som försörjning. Sjukdom innebär helt enkelt en omförhandling av den sociala identiteten (Gerhardt 1989). Man kan också säga att sjukskrivningen innebär en ny sensibilisering av individen med just hemmet som bas (Frykman & Löfgren 2004). Var kan jag åka? Hur långt bort får jag röra mig? Hur kan jag komma hem? Vem kan jag lita på? Som sjukskriven blir hemmet en ännu viktigare del av ens habitus, något man hela tiden handlar med utgångspunkt ifrån (Frykman & Gilje 2003). Sett från rent territoriella utgångspunkter betyder det att

⁴ ”Obetalt arbete stressar oss sjuka.” DN Debatt 21/9 -04.

den sjukskrivnes möjligheter att uppträda ute, i offentligheten – på kaféer, på bussen, föreningslivet eller ta promenader på stan – nu sker på ett annat sätt. Som vi kommer att se är sjukskrivning mer eller mindre socialt stigmatiserande i olika delar av landet.

Naturligtvis är det individen, men i förlängningen också hela hushållet som blir indraget i försäkringskassans beslut; och hushållet förgrenar sig i ett vidare nätverk av släktingar och vänner. Man kan också säga att varje sjukskrivning gör individen djupare förankrad i ett lokalt mönster.⁵ Sjukskrivningar sker alltså inte bara i individens relation till ”grindvakterna” – läkaren och försäkringskassan – utan de förhandlas också i förhållande till hushållet och den lokala moralen.

Postmodern stress

En yttring av hur vetenskapen kan bidra till att göra de långa sjukskrivningarna till ett individuellt fenomen finns i de flitiga antagandena om att stress är vår tids folksjukdom. Är inte de höga sjuktalen ett slags postmodern, känslomässig kollaps knuten till komplexa sociala system och arbetslivets förändring? Klarar individen av den otrygga miljön, den som tär genom bristen på beständighet, på kontroll och överblick? ”Sjukskrivning har blivit ett allt mer accepterat sätt att hantera press och påfrestningar som drabbar människor i deras liv”, sägs i den statliga AHA utredningen (SOU 2002:62).⁶ Stress förekommer förvisso i det moderna samhället och känslan av utmattning drabbar alltid den enskilde. Men stress är också ett fenomen *mellan* människor lika mycket som *i* dem. Stress kan också förstås som ett medvetet ställningstagande, en flykt undan en situation som inte är

⁵ Med lokala värderingar menar vi här de som finns i grannskapet. Stad eller land är inte särskilt avgörande. Att kultur är lokaliserad betyder att den alltid finns någonstans, vilket inte är detsamma som att det rör sig om en lokal kultur. Exemplet från Rosengård ger här en god illustration.

⁶ Se Hogstedt et al 2004:368.

hanterbar. Det uttrycker att individens kalkyler och planer kommer på skam, sviker (jfr. Sartre 1939/2002). Varje människa ritar upp en slags tillfällig karta för dagen där hon stakar ut de vägar via vilka hon försöker uppnå sina mål. Det är genom den kartan hon ser världen runt omkring sig. Känslorna visar upp en annan väg där kartan tar slut (Frykman & Löfgren 2004). Den nära verkligheten som kollapsar vid stress – familj och hushåll, arbete och lokalsamhälle. Vilka miljöer inbjuder till en sådan utväg och vilka är mer motståndskraftiga? Var någonstans finns det många utvägar och var är de stängda? De frågorna ställer just mellanrummet, relationerna och inte individen i fokus.

All kulturvetenskaplig forskning visar att detta är ett minerat område. Möjligheterna att göra svepande generaliseringar om vår tids rotlöshet och påfrestande dubbla roller har alltid varit alltför stora. De har hängt med åtminstone sedan det moderna genombrottet och romantikens längtan till landet. I viljan att ställa diagnoser på samtiden, griper man lätt efter alla tänkbara symtom. Men är det verkligen storstäderna som uppvisar de högsta sjuktalen? Är det verkligen kvinnor med barn hemma som är överrepresenterade bland de sjukskrivna? Har det inte tvärt om visat sig att risken att bli stressad och långtidssjukskriven är större för dem som inte har barn?⁷ Är de höga talen ett symtom på växande vantrivsel eller är de ett konjunkturfenomen, något som kulminerar för att sedan avklinga?

Det förefaller lika rimligt att anta, det kan kännas nog så trångt och stressande inom det stabila hushållet och att lokalsamhället kan vara rena tvångströjan där sjukdom blir ett rop på hjälp. Och vad döljer sig verkligen bakom siffrorna? Många hushåll på landsbygden fungerar utmärkt utan stora kontantinkomster. Här är ett område där frågorna måste kvalificeras och där statistiken kan skyla över en rad olika livsformer. Just en sådan fördjupning kan lokalstudier bidra med. Det finns en annan förklaring som kan vara värd att granska, den att folk sjukskriver sig väl lättvindigt.

⁷ Eva Vingård & Margaretha Voss: "Dubbla roller för kvinnor bra för hälsan". DN Debatt 23/9 2004.

Sjukdomsbegreppets förskjutning

När man söker förstå hur sjukskrivningskulturen utvecklats de senaste tio åren blir förhållandet till den medicinska praktiken med nödvändighet centralt. Hälsotillståndet (mätt t.ex. i kostvanor eller livslängd), har inte genomgått någon försämring under samma tid. Socialstyrelsens tidigare överdirektör Nina Rehnqvist, numera på Statens Beredning för Medicinsk Utvärdering, undrar om det kanske t.o.m. är nyttigt att vara sjukskriven. Det finns ingen forskning som klarlagt positiva och negativa hälsoföljder följer av sjukskrivning, framhåller hon.⁸ Pågår här ett gigantiskt försäkringsbedrägeri? Människor sjukskriver sig kanske utan att vara sjuka, för att fortsätta att vara friska? Det skulle förutsätta att läkarkåren deltar i vad som i värsta fall skulle kunna beskrivas som en konspiration i vilken hundratusentals människor ingår och miljarder kronor omsätts. Kanske är det så att uppfattningarna av vad som ska räknas som sjukdom förändrats, alltså att den diskurs som definierar sjukt och friskt har blivit en annan?

Om de höga sjukskrivningstalen inte motsvaras av kända sjukdomar, kanske ökningen baseras på patientens upplevda symtom? Eva Nilsson Bågenholm, som är internmedicinare vid Sahlgrenska universitetssjukhuset, är en av dem som menar att de upplevda krämporna är boven, snarare än läkarnas ändrade sjukskrivningsmönster (Bågenholm 2003:59). Allt fler patienter uppsöker läkare med krämpor som är svåra att entydigt diagnostisera. Om läkaren då ska ta patientens upplevda funktionssvårigheter på allvar, finns ingen annan möjlighet än att göra en s.k. symtomdiagnos. I en sådan kan det vara svårt att exakt och entydigt bedöma den nedsatta arbetsförmågan.

⁸ Sunt Liv 21/11 2003.

Detta är emellertid delvis ett felslut. Siffrorna säger att den stora ökningen av sjukskrivningstalen skett genom att antalet långtidssjukskrivna ökat. Det är inte primärt så att antalet som insjuknat blivit fler, utan att de som blivit sjuka förblir sjuka under längre tid. Det pekar alltså inte omedelbart på att föreställningarna om sjukt respektive friskt ändrats väsentligt, utan snarare har något skett med återinträdet på arbetsmarknaden. Sjukskrivningen i sig kan lika väl sägas vara passiviserande, hindra individen från att söka sig ut på marknaden igen – men också göra arbetsgivaren tveksam till återanställning av någon som varit sjukskriven länge.

En liknande ingång till problemet är det kulturella, diskursanalytiska perspektivet. Det antyder att skolmedicinen tappat initiativet när det gäller att definiera sjukt och friskt. Hur kategoriseras och förklaras sjukdom på olika sätt vid olika tider?⁹ Idéhistorikern Karin Johannisson (2004:181ff) är en av flera som uppmärksammat hur 1800 innebar en seger för skolmedicinen. Gränsen till den folka medicinen definierades och stängdes. Kvacksalverilagen skulle för all framtid hålla all slags charlataner ute från botandet, simulanter kunde skiljas från verkligt sjuka. Det betydde nu inte att vardagliga sjukdomsuppfattningar och alternativmedicin försvann, utan tvärt om kom de att leva i bästa välmåga parallellt med skolmedicinen. Den stora skillnaden mot förr blev att de berättelser patienten hade med sig till läkaren kom att översättas till en vetenskapligt begriplig diagnos (alltså inom den skolmedicinska diskursen). I de fall där läkaren kunde läsa av patientens berättelser på kroppen, som påtagliga, kategoriserade skador, blev hanteringen relativt entydig. Men där patientens berättelser inte passade blev den medicinska hanteringen osäker och personkaraktäriserande diagnoser som SVBK (svid-värk-och-bränn-käring) dök upp (Ewert 2003). Johannisson menar att sammankopplingen mellan kroppsliga reaktioner och världen utanför kroppen är utmärkande för folkliga sjukdomsuppfattningar, medan den vetenskapliga medicinen i högre grad fokuserat på just kroppen. Detta är också den klassiska, antropologiska skillnaden mellan *disease* och *illness* där det senare är de resurser människor måste ha för att alls förstå vad de upplever och kunna kommunicera det med andra (Kleinman 1988, Sachs 1983).

⁹ De klassiska studierna här är naturligtvis Michel Foucaults undersökningar av vansinnet och hospitalet (Foucault 1986; 1994).

Även om Karin Johannisson inte gör några referenser till vår tids ökande frekvens av ”stress”, ”utbrändhet” och ”utmattningsdepressioner”, är det uppenbart att hennes spår kan belysa åtminstone någon aspekt av detta. Vi har här att göra med sjukdomar med vaga symtom, utan synliga/mätbara eller entydiga kroppsliga effekter, och med många referenser till världen utanför individen – alltså typiska *illness* eller ”mellanrums-fenomen”.

Den rimliga – och analytiskt enda hållbara – utgångspunkten att människor som söker sig till vården också upplever att de är sjuka. Annars hamnar man i ett slags medicinsk essentialism, där sjukdomar skulle vara transhistoriska och transkulturella fenomen. Det motsägs ju om inte av annat, så av den starka ökningen av antalet som söker sig till läkaren för sina åkommor. Men upplevelsen av sjukdom behöver inte nödvändigtvis stämma överens med den biomedicinska sjukdomsdefinition som läkarvetenskapen håller sig med. Här närmar vi oss då ett fält då den *upplevda hälsan* behöver undersökas och analyseras. Det ökade inslaget av diffusa symtom som vi ser i dag, är i sig ett tecken på att medicinens triumf aldrig var fullständig, och att ett symptomatiskt sjukdomsbegrepp nu fått en renässans (jfr. Gerholm 1996). Nya definitioner utarbetas ständigt inte bara som folkliga berättelser, utan framförallt i kontaktytan mellan patienterna och vården. Det är en läroprocess där biomedicinen också utgör den mottagande parten.

Skall man förstå de ökade ohälsotalen behöver man framförallt mer kunskaper om *hur* människor *blir sjuka*, dvs. om hur sjukdom gestaltar sig som *handling* i livsvärlden. Detta är ett annat sätt att säga att sjukdomens mening inte enbart utvecklas i den enskildes upplevelse, och inte heller enbart i denna upplevelses möte med den medicinska vetenskapen i form av besöket hos läkaren, utan också som en strategi i förhållande till personens vardagliga sociala kontakter och relationer. Det säger sig självt att definitionen av vad som är friskt och sjukt kommer att variera allt efter hur de lokala sammanhangen agerar. Vis-sa miljöer verkar mer sjukdomsframkallande än andra.

Sjuka människor i sund miljö

Strömsunds kommun i Jämtland är känd för att ha haft störst andel nej röster av alla valkretsar i folkomröstningen om EMU – och för att ha bland landets högsta ohälsotal. Här bor de tretton tusen människorna i en utpräglad glesbygd. Även själva tätorten Strömsund har tydlig glesbygdskaraktär: en brist på tydlig stadsplanering med stora tomma ytor, tomter där man en gång rivit och avsett att bygga nytt, men där sedan inget hänt. Hålen ger ett avvaktande intryck, som om centralorten hamnat i vänteläge. Strömsunds uppenbara centrum finns kring Vattudalstorget, en stor asfalterad parkeringsyta mellan Konsum, Apoteket, Simonssons handelsbod och väg 45 som går mellan Östersund och Arvidsjaur. Väl samlade ligger här det svenska samhällets olika institutioner: arbetsförmedling, kommunhus, socialkontor, systembolag, LO, ABF, Vuxenskolan, Centerns lokaler, turistbyrå och försäkringskassa. Husen är från rekordåren, 60- och 70-talen med försäkringskassan som ett tillskott från 1990-talet. Något kvarter från torget ligger grund- och gymnasieskola med folkbibliotek och simhall. Hit har även en avdelning av Luleå tekniska universitet förlagd några tekniska utbildningar.

Vattudalstorget är Strömsunds centrala offentliga rum. Att handla hos Simonssons eller på Konsum, eller att utnyttja någon annan del av servicen kring torget, innebär såväl för flataborna¹⁰ som för människor från den omgivande landsbygden att man träffar på bekanta. Vattudalstorget är en plats där man blir *sedd* – och där man får syn på andra. Man gör sig gärna synlig och tillgänglig för små utbyten av nyheter, information och vänligheter. Ingen tycks ha för bråttom för att inte kunna stanna upp ett slag på väg till och från sina ärenden. Att göra sig otillgänglig utan uppenbar och acceptabel anledning, skulle undergräva de sociala och kulturella tillgångar i form av bekantskap

¹⁰ Flata är den lokala benämningen på samhället Strömsund.

och vänskap, som man är så beroende av för att kunna leva i ett samhälle som detta (jfr. Bailey 1971).

Så länge butikerna är öppna rör sig unga, gamla och medelålders över torget, hälsar, stannar och småpratar. Inslaget av människor i arbetsför ålder är inte bara relativt stort, det är också jämt fördelat över dagen. Att vara sjukskriven, arbetslös eller på något annat sätt försörjd genom offentliga försäkringar tycks inte vara något som hindrar människor från att röra sig ute ”på samhället”, att begränsa deras handlingsrum.

Vattudalstorget är också en plats man uppsöker utifrån devisen *kom som du är!* Man behöver inte klä upp sig inför mötet med de andra medlemmarna i lokalsamhället. En kostymklädd man eller en kvinna i dräkt är med all säkerhet någon som kommer utifrån. Här gäller i stället praktiska kläder med referenser till friluftsliv. Det finns en närmast formaliserad informalitet, som kommer till uttryck också när vi som besökare möter människor i olika servicefunktioner. De hejar på oss och börjar omedelbart småprata, som vore vi gamla vänner och inte fullständiga främlingar. Det finns en öppen hjärtig omedelbarhet, som omvandlar sociala rollpositioner till direkta och personliga relationer. I hotellets restaurang är vi ”igenkända” redan vid vårt allra första besök och behandlas med personlig snarare än professionell vänlighet. Vi känner oss vägda som personer förr än att vara kunder. Det råder en villighet att inkludera andra i gemenskapen – så länge man accepterar den grundläggande förutsättningen att *här är vi alla personliga och jämlika*. Man gör sig inte till.

Krisinsikt

I denna glesbygd är de flesta arbeten relaterade till primärnäringarna, till skogen och till omvårdnaden i kommunen. Arbetslösheten är hög.¹¹ Kommunen är på de flesta plan måttligt indragen i de internationella strömmarna. Människor lever nära naturen i en frisk miljö med fiske, bärplockning, svamp, jakt och vinterns skoteråkning som givna inslag. Man är ute och rör på sig. Detta är ett turistlandskap som årligen tar emot tusentals som söker avkoppling. Stress på grund av högt tempo förefaller som en orimlighet. Men sjukskrivningarna är nästan dubbelt så många som i Gislaved. Här är varje vuxen i genomsnitt borta från arbetet 62 dagar per år på grund av ohälsa.

Försörjningssituationen är för de flesta allt annat än enkel. Arbetstillfällena är få, löneläget relativt lågt, anställningar ofta osäkra och kortvariga. Beroendet av samhällets olika stödformer är stort – regionalpolitiska stöd, investeringsstöd, arbetslöshetsunderstöd, socialförsäkringar är ord man dagligen tränas i att förstå innebörden av. Offentliga satsningar har gjort det möjligt för många att få sin försörjning.

Kommunstyrelsens ordförande tog emot oss i ett kommunhus där det sjöd av aktivitet. På en skylt på dörren förkunnades att *Här pågår ett EU-projekt*. Klisterlappar med norska, svenska och EU-flaggor talade om man bedriver flera *Interreg-projekt*. Människor rör sig i korridorerna, de flesta dörrar står öppna och man samtalar livligt med varandra, om arbete och om andra saker. I den familjära stämning som tycks råda är det samtidigt tydligt att det offentliga samhälle, som skapas av politiken, är personligt, informellt och närvarande i människors livsvärld.

¹¹ Den har dock under de senaste par åren visat en tydlig sjunkande tendens och är nu inte mycket över riksgenomsnittet. Enligt chefen på den lokala arbetsförmedlingen är det inte minst de många långa sjukskrivningarna som förbättrat arbetsmarknadsläget för de friska.

Kanske upplevde man också en alltför stor närhet till det offentliga. ”Här tänker man, vem ska ta hand om mig?” berättade kommunchefen, och efterlyste en större entreprenörsanda. ”Det är den frågan grabben som gått ut fordonstekniska linjen ställer sig när han står där på skoltrappan. Varför inte öppna en verkstad?” Samtidigt betygade socialnämndens ordförande att viljan att engagera sig i jobb var det egentligen inget fel på: ”Dom brukar säga när man kommer upp till kommunens västra delar att 'ja vi har två som är arbetslösa, det är den och så är det den, och dom vill int'”. Kommunstyrelsens ordförande fyllde i: ”Det är en himmelsvid skillnad mellan att gå sysslös och att gå arbetslös – eller sjukskriven”.

Många talade stolt om det lokala trycket mot att ”göra rätt för sig” – om man inte har ett giltigt skäl till att man inte kan. Att vara en bidragande i stället för snyltande medlem av gemenskapen. De som ”inte vill arbeta” får en speciell status. Det var bristen på arbetstillfällen och inte viljan som var problemet.

Många av de säsongsarbetande anläggningsarbetarna, skogsröjarna, chaufförerna och vägarbetarna var män som kände skogen. De har ett lokalt kulturellt kapital som är värdefullt för både släkten och samhället. Att ge sig ut på vårvintern med skotern är något mer än privata nöjestrupper. Vårvinterfisket bekräftar familjesammanhållningen, samsamman med grannarna och de bekanta man träffar ute i marssolen i samma ärende, det bekräftar att detta är en god plats att leva på – och det bidrar med ett värdefullt tillskott till frysboxarna för såväl barn som äldre som har svårt att vara ute. På så sätt flätas sådana band mellan generationerna som gör det möjligt att bo kvar. ”Också de som bor inne i samhället”, sa kommunalrådet med syftning på tätorten, ”har ofta någon släktgård, eller släktingar och vänner som bor här utanför.” Samma sak gällde flera som flyttat in till staden – Östersund. För dem fanns det ett fullt program under perioden från svampen, lingonen och hjortronen, över älgjakten till isfisket efter röding och sik. Detta liv påverkades kanske, men fanns i alla fall kvar även när man var sjukskriven. Det solida och platsförankrade kulturella kapitalet skapade en lokal integration och lade grunden för ett visst välbefinnande –

och utgjorde samtidigt ett hinder mot att flytta närmare en bättre arbetsmarknad.¹²

Öppnande handlingsrum

Att sjukskrivningstalen är höga i Strömsunds kommun kan sägas bekräfta en lång tradition av hög livskvalitet till priset av stort ”systemberoende”. För kunna förstå en sådan livsform är det angeläget att inte sätta systemet, utan de agerande hushållsmedlemmarna i fokus. Bärplockning, jakt och fiske är bara delvis fritidssysselsättningar. För människor med osäkra, lågt betalda arbeten öppnar de för alternativa försörjningsmöjligheter. För den som är väl etablerad på arbetsmarknaden framstår jakten och fisket som en del av fritiden. Men för sådana som går ut och in ur tillfälliga anställningar handlar detta om en alternativ försörjningsmöjlighet. I en sådan situation blir både a-kassa och sjukskrivning något som öppnar handlingsvägar – som ger en grundläggande ekonomisk trygghet medan man ute i skogen kan söka *storfångsten*, den som gör det möjligt att leva bekymmersfritt till dess nästa fångstsäsong börjar.

¹² För några år sedan, när jag själv bodde i Jämtland, hade jag varit i Stockholm och tog nattåget tillbaka till Östersund. Jag kom i samspråk med en man i trettioårsåldern med några järn under västen och hjärtat fullt av nostalgisk längtan. Han berättade att han nu bodde i en förort till Stockholm men nu var på väg *hem* för att delta i älgjakten. Han berättade för mig om förra årets jakt. Han hade suttit på pass då *storälgen* plötsligt stegade fram. En älg som överlevt många jakter och som nu obestridligt var skogens konung. Han låg på sitt pass. Älgen stod still och utgjorde ett mål det skulle vara omöjligt att missa. *Men plötsligt kände jag att jag inte kunde skjuta. Jag menar, den här älgen var så stor och mäktig, så säker på sig själv och hade överlevt så många attacker. Jag bara sänkte bössan och väntade på att han skulle ge sig iväg. Och, vet du*, avslutade han sin historia, *precis när han skulle ge sig av, vände han liksom på huvudet och såg på mig – nästan som i samförstånd*. Han berättade att älgen ofta var i hans tankar när han satt på gräsklipparen på en eller annan idrottsplan i förorten där han bodde. Det var de få veckorna om året då han kunde resa *hem* och delta i jaktens fångst och gemenskap som gav livet mening – inte det trista harvandet i storstaden.

Den här drömmen är också en mycket maskulin föreställning. Att vara man är att få något gjort! Och inte nog med det, utan sättet som man gör det på spelar också roll. Man skall lösa sina uppgifter med ett krafttag – *skippertaket* – som det heter på norska (Bringslid 2000). Det är drömmen om storfångsten, den stora älgen, ett otroligt stycke avverkning, påhugget som asfaltläggare under sommarmånaderna – för att sedan kunna göra annat resten av året. Då kan man höja sig över det monotona vardagsslitet och rutinsysslorna, smaka på äventyret och utmaningarna. Sånt gör riktiga män till skillnad från dem som regelbundet nöter armbågarna på kontoret.

Ur brukarnas perspektiv var det ingen nödvändig *moralisk* skillnad mellan att bli försörjd av staten genom ett AMS-arbete, eller genom att bli det via kassan. I båda fallen rörde det sig ju om statens pengar. Detta är ett utslag av det systemberoende som odlats under förutsättningarna av att inlandet är en marginell del av landet.

Denna marginalitet, känslan av att vara samhällets styvbarn har en lång historia. Den har varit en viktig förutsättning för hur invånarna har sett på sitt medborgarskap i Sverige (Hansen 1998). Den laborerar med rumsliga metaforer, föreställningar och begrepp kring geografiska avstånd. Den är också en del av hur de politiska instanserna definierat ”glesbygdproblemen”. Men det är snarare det kulturella än det geografiska avståndet som kan få oss att tala om inlandet som marginaliserat (jfr. Ardener 1987; Shields 1992). För invånarna sammanfaller *lokalitet* med *sociokulturella skillnader*. Man har deltagit i samhällsförändringarna lite grann från sidan och man har upplevt sig förfördelad när det gäller samhällets resurser. Ibland framskymtar i debatten att man ser sig som en exploaterad koloni varifrån välståndet hämtas medan återflödet är begränsat (jfr. Hansen 2001).¹³

Så underbyggs en föreställning om att man är ett offer för utvecklingen. Som sådant kan man mobilisera en viss *moralisk* rätt att ta tillbaka något av allt det ”storsamhället” bestulit inlandet på. Samtidigt har

¹³ I ett presidenttal för ”Republiken Jämtland” – en halvt skämtsam, halvt allvarlig regionalistisk rörelse – sommaren 1997 sades bl.a. följande: ”*Vi jämtar kräver inga favörer. Vi jämtar kräver bara vår rätt. Sluta behandla Jämtland som en bananrepublik, som en leverantör av hemslöjdscuriosa, naturrikedomar och vackra flickor*” (cit. i Hansen 2001).

avståndet – kulturellt och geografiskt – inneburit att centrum haft svårare att kontrollera vardagslivets praktiker. Att odla sin marginalitet har blivit en strategi för att skapa ett handlingsutrymme bortom centrumets normaliserande inflytande. Här är då – paradoxalt nog – förtroendet för myndigheterna lågt, samtidigt som beroendet av det offentliga samhälle som politiken skapat är stort.

Vad man har rätt att kräva

Sjukskrivningskulturen ingår i ett vidare förhållningssätt till de olika välfärdssystemen. Under de samtal vi förde slogs vi av att människor här verkligen levde upp till sina medborgerliga rättigheter som patienter. Människors upplevda ohälsa var av olika orsaker stor. Det här är skogshuggartrakter och att bli sjukskriven för ryggen är inte en fråga om *om*, utan om *när* – när i livet, när på året. Männen lider ofta av belastningsskador. Kvinnorna – som ofta gjort en stor insats inom vården – anger ofta mer diffusa, kroppsliga och själsliga problem. Tunnelseende, svårt att sova, värk, osv. I båda fallen utgår symtomen från den egna upplevelsen och en diagnos förhandlas fram i dialog med läkaren. Men det är ingen tvekan om att patienterna är mer än hjälpsökande sjuklingar: De är också beställare med mycket bestämda önskemål.

Varje sjukskrivning handlar om att kunna få en diagnos som man kan bära med högt huvud, med bibehållen självrespekt och gott socialt anseende. *”Den som är sjukskriven här,”* sade läkaren på en av hälso-centralerna, *”strävar efter att uppnå acceptans, främst i sina egna ögon inför sjukdomen. Men sedan också inför de andra. Här kommer en karl in till mig, och så säger han. ’Se jag har slitit så hårt i skogen så ryggen har tagit alldeles slut, nu är det på tiden att jag blir sjukskriven.’ I sitt utlämnade läge uppträder han närmast som en hjälte, en som slitit ut sig för brödfödan. Så är det”* fortsätter läkaren, *”det gör att han kan komma och begära att bli sjukskriven. Han vet själv*

hur mycket han tål.” Sjukskrivningen var en bekräftelse på att man verkligen slitit hårt.

”Här uppe,” sa läkaren och gjorde jämförelser med sina erfarenheter från Småland och Halland¹⁴, ”kräver de sin självklara rättighet att få ersättning. Då är det själva försörjningen de ser framför sig, livlinan som skall hålla dem kvar. Sjukskrivningen blir en räddning, en som de har viss moralisk rätt till. Och eftersom jag som läkare vill att folk skall tillfriskna, skriver jag orden ’Vistas ute’ på sjukintyget.”

Såtilvida var detta paradoxalt nog en helt modern del av landet. ”Lita på dig själv! Det är du som bestämmer! Du är kunden!” Det är den slogan som gäller i den nuvarande konsumentorienterade vården. Det läkaren på vårdcentralen pekade på, var att det i varje möte mellan doktor och patient finns inslag av en sådan förhandling. Och att man i inlandet sedan länge lärt sig att argumentera för att ett stöd i dag kan minska behovet för ännu större stöd i framtiden (jfr. Hansen 1998). Eller sagt på ett annat sätt, administrationens praxis stöter på sega folkliga värderingar med en stor förmåga att anpassa sig efter nya situationer. Den sjukas retoriska förmåga har betydelse för utfallet av mötet med läkaren. Den som kan lägga fram sin smärta och dess konsekvenser för en själv på ett sätt som läkaren kan ta till sig, kan också bli sjukskriven. När livsvärldens erfarenheter och den medicinska terminologin möts med ett sådant mål för ögonen, innebär det att patienten, medvetet eller inte, får ta på sig en identitet som sjuk. Vilka möjligheter som denna identitet öppnar för avgörs av relationer och reaktioner i den nära omgivningen.

¹⁴ Denna läkare, liksom så många andra i inlandet, tillhörde kategorin ”stafettläkare”, dvs. läkare som säljer sina tjänster några veckor på en vårdcentral, för att sedan resa vidare till nästa. Han hade dock vistats återkommande på orten och i längre perioder än vanliga stafettläkare. Hans lokalkännedom var därför god.

Hjärtats makt

För flera här i bygden öppnade socialförsäkringen för möjligheter att engagera sig i den nära sociala världen, i den som ställde annorlunda krav på den som kommit upp i åren, än för dem som stod på toppen av sin arbetsförmåga. På intet sätt handlade denna om att vackla omkring som förtidspensionär eller långtidssjukskriven. Här fanns ett starkt arbets-etos, om än inte alltid knutet till ett ordinarie lönearbete.

Bilden av den förtidspensionerade fick en distinkt framtoning när vi besökte Birgitta, född 1942, på en gård tio mil väster om tätorten. Hon hade nyligen fått pension på grund av den klassiska diagnosen fibromyalgi. Ett långt arbetsliv hade tagit på hälsan och hon gick med ständig värk. Medan vi satt i soffan och samtalade för hennes likaså förtidspensionerade make, Nils, ut och in i köket. När Vägverket lade ner fick också han gå i förtid från sitt jobb som förman. Och nu var han energiskt sysselsatt med att sälja produkter från det egna gårdsrökeriet – lufttorkad skinka, rökt kött och korv. Med EU-medel har man i länet låtit trycka ett magasin som med vacker design visade upp vad länet hade att erbjuda besökaren. Huvudsakligen var det lantbrukets produkter – getost i långa rader, vilt, bär och varor med anknytning till naturen. Här hade han ett eget uppslag. Produkter stod så at säga inte bara på bordet som undfägnad för gästerna, utan såldes långt utanför länet. Av och till tittade ena dotterns just skolmogna barn in i köket – de hade liksom i resten av Sverige lov för Allhelgona. De passade på att komma på besök hos mormor och morfar.

Runt omkring oss, på väggar och bord, satt de mest omsorgsfullt broderade tavlor. Lampetter och taklampor skuggades av hemgjorda lampskärmar. På ett bord inne i vardagsrummet satt ett halvfärdigt landskap med fjäll och skogsmotiv för barnens julgåva. *”Tre av allting. Det måste det vara.... Vartannat år kommer barnfamiljerna hit och vartannat är vi hos dom. Så skall det vara. Vartannat år här. Och på påsken är de här allesammans. För då är det ju fisket som gäller. Då*

far de ut på sjön och det är det viktigaste på året. I somras hade min dotter och mågen 40-årskalas. Så de slog ihop det och sa att det var 80-årskalas.”

Det här var helt enkelt den rituella plats som höll en vitt förgrenad familj samlad, men en som också var knuten in i ett mycket vidare nätverk. Här var förtidspensioneringen inget som bara gällde enskilda individer. Den möjliggjorde att kontakter kunde hållas vid liv, att bygden levde och att familjen med barn och barnbarn kunde välja att bo kvar på rimligt besöksavstånd.

Den snäva krets man definierade som ”sin värld” innebar att folk valde andra lösningar på arbetslöshet än att flytta. En av sköterskorna på vårdcentralen sa det så här *”man ska ha sitt uppehälle och många vill stanna kvar”*. Den nära världen, den som omfattar släkt och by, skapar möjligheter att klara sig. *”Ute i byarna finns ett komplext nät som utgörs av den informella ekonomin,”* förklarade kommunalrådet. *”Vi har potatis, vi har kött, vi har fisk, vi har bär. Det är stor del av det som andra får köpa. Dessutom finns bytestjänster, sånt förekommer även i tätbebyggda områden. Känner du någon som är snickare eller elektriker, så kan du få hjälp med sådana arbeten. Framför allt innebär detta att man inte är i behov av kontanter i den utsträckningen som många andra är.”*

I denna täta väv av sociala relationer tycks det vara en utkomlig väg att vara sjukskriven just från arbetet – inte från resten av livet. Låt vara till ett högt pris. Kommunchefen refererade till en av sina bekanta som berättat: *”I min by är det jag, min fru och sen är det ett par till, det är vi som jobbar. Alla andra är arbetslösa, sjukskrivna eller förtidspensionerade. Men det syns inte. När vi har fester är alla med och dansar, alla är där.”*

Välfärdsstatens regelsystem kom då att tolkas om och in i nya ramar inte bara av brukarna, utan det var möjligt att vinna förståelse också bland lokala politiker. Sjukskrivning var en ”sak”, något som alla förhöll sig aktivt till och kunde berätta historier om. Vi diskuterade de nya säsongsarbetena med en politiker i socialnämnden som berättade att, *”om man lägger asfalt på sommaren och jobbar fram till 1 september så har man i stort sätt dragit in en årsinkomst under sommaren. När säsongsarbetet är slut då går man till arbetslöshetskassan*

och stämplar trots att man redan har gjort en årsinkomst. Och dessutom, om man blir erbjuden ett jobb då, inom vården till exempel, så kan man tacka nej eftersom lönen är för låg”. Som retoriskt grepp, väl medveten om att detta blivit en lokal berättargenre, tillade hon med den avslutande, personliga kommentaren som gjorde allt trovärdigt: ”Jag har kanske valt fel bransch. Man skulle vara asfaltläggare egentligen”. Beredskapen att förtälja underhållande historier om hur folk funnit på kreativa lösningar var slående.

I motvind

Många nämnde glesbygdens till synes eviga problem – att avståndet till länsman är stort och beroendet av grannen gränslöst. Livet mitt i naturen innebar också att skogsblomman växte vilt. Eller som en meddelare berättade:

”Vi ska väl inte förneka att det här, likväl som på andra ställen, finns ett flöde av alkohol ute i byarna. Vi har lite andra tyngre droger också. I dom här byarna, det kan vi ju säga också, där är man företagsam, där fixar man medicinen själv. Och det gör ju att man har det ju mer tillgängligt. Här är det ju också så att man super sig riktigt berusad, det är en riktig bläcka, det kan vara fredag, lördag, och det kan vara söndagen också. Det är ju bekymmersamt, jag menar tre dagars... man är inte fullt fräsch då. Så länge man är ung orkar man nog dra sig till arbetet på måndagen, men om man är 50 år, då är det svårare. Då kanske det också kan vara problem att sova utan alkohol, och framför allt om man har lite ont någonstans.”

Den romantiserande bilden av den fria glesbygdskon måste alltså kompletteras med hembränning och supande för berusningens skull. På många olika sätt pekar således livsmönstret i riktning mot en fångstkultur, en där lyckan plötsligt leder till stora vinster men där man också måste dela med sig av tanke på framtiden. I den meningen framstår samhällets försäkringar också som ett byte. Det är ens likar

som har rätten att avgöra vad som går för sig; inte ett regelsystem, som man, i självförsvar, menar, givits sin form av ockupationsmakten.

Var vilar då solidariteten? För många är byn eller jaktlaget den enhet till vilken man hör, större än familjen och mer omedelbar än ”samhället”. Det är här man gör de erfarenheter som hör till socialt liv utanför hemmet. Det är här man lär sig ”kultur” – dvs. de regler och symboler människor behöver för att vara sociala. Det är faktiskt också här man lär sig *när* och *hur* man kan vara sjukskriven eller gå på a-kassa, eftersom det kan vara en förutsättning för gruppens fortsatta existens. Betydelser av samhällets hjälpinsatser produceras via det praktiska användandet. Det kontinuerliga omformas i praktiken av ”vad alla vet” och ger också gemensamma kunskaper knutna till det sociala livets rutiner (jfr. Giddens 1984).

För medlemmarna i lokalsamhället får försäkringssystemen en gemensam symbolisk laddning, sina platsligt förankrade betydelser. Här utvecklas olika handlingsstrategier, strategier som i första hand är inriktade mot att säkra den lokala kontinuiteten.

Eller som en läkare beskrev samma strategi: *”Ja, eller så är man smart nog att kunna lura sig till sjukskrivning. Fast det där tänker man inte högt, inte ens för sig själv. Men det finns en överlevnadsprincip i det här, man är i ett utsatt läge. Till slut är det väldigt praktiskt att låta ett symptom vara så besvärligt för en, att man behöver gå och bli sjukskriven för det. För då löser man så många problem på en gång, men det har inget med medicinska grunder att göra.”*

Strategin handlar alltså inte om ett aktivt motstånd mot de offentliga regelsystem man är så beroende av.¹⁵ I stället har man valt en mindre utsatt *motsträvighet* som väg: en strategi där man försöker tänja på

¹⁵ De höga andelarna nej-röster i de olika EU-omröstningarna kan dock läsas som ett tydligt uttryck för denna typ av protester.

regelsystemets begränsningar utan att hamna i konflikt med det (jfr. Hansen 1998).¹⁶

Den inställning man odlade här i det norrländska inlandet, var att man kämpande tappert i motvind. Utifrån insikten av att man befann sig i glesbygd sökte enskilda, grupper och institutioner energiskt utvägar för att hantera dagliga problem. Att ha en arbetslöshet på tio procent var fullständigt orealistiskt – och vad gör man då? Ser till att folk ändå får den försörjning de är berättigade till? Om man på försäkringskassan var fullt upptagen med att hantera inkommande ärenden, hur skulle man då kunna hinna med förebyggande arbete? Motvinden gav en vanemässig lutning framåt, en koncentration på nästa steg, nästa fotfäste. Men den gav ingen ro att lägga upp långsiktiga färdplaner eller finna alternativa stigar.

Fångstkulturens korta planeringshorisont

Det vi mötte i denna kultur, såväl i den offentliga myndighetsfären som bland de vanliga invånarna, kan alltså beskrivas en hållning med en *kort planeringshorisont*. Målen var inte förlagda någonstans i en avlägsen framtid, utan här fanns en inriktning på att det man ville göra skulle förverkligas *nu*.¹⁷ I en viss mening kan man säga att det handlar

¹⁶ Att använda begreppet motsträvighet är ett försök på att luckra upp den fasta och tematiserade motställningen mellan anpassning och motstånd (jfr Marcus 1992). Motsträvighet är vare sig öppet motstånd eller anpassning. Den står för något som befinner sig däremellan: en vilja att realisera egna ambitioner men också ett erkännande av att befinna sig inom en större social och kulturell enhet, vars värden kan delas och vars makt accepteras.

¹⁷ Benämningen *fångstkultur* innebär inte att vi lever i en föreställning om att alla i glesbygden jagar och fiskar, utan syftar till att peka ut en uppsättning grundläggande värderingar och förhållningssätt som präglar och dominerar bland befolkningen.

om omedelbar behovstillfredsställelse av tvång av inrotad vana – på långt avstånd från den asketiskt protestantiska kultur Max Weber beskrivit.

Människor uppmanades alltså att uppodla en instrumentell inställning till sin omgivning, såväl den naturgivna som den som skapats av staten; en som var centrerad kring det egna livet. Det här gjorde att sådana avlägsna horisonter, sådana som avtecknade sig i form av privata pensionsförsäkringar, knappast fanns utrymme för. I stället litade man på att det offentliga systemet – välfärdsinstitutionerna – skulle fungera. Detta kan synas märkligt i ett område där en av de ledande diskurserna handlar om hur regionen svikits av staten. Men staten stod för ett jämställt minimum, ”man ska ha så man klarar sig”. Att spara för att investera i framtida välstånd möttes t.o.m. av negativa sociala sanktioner. Vilken anledning har man att tjäna mer pengar än grannen, i ett samhälle där jämlikhet definieras som likhet?

Den snävare gemenskapen: familjen – släkten – byn hörde hemma inom den korta horisonten. Det stora samhället var dels en abstraktion, dels något som ”kommer till oss” som resurser. Det finns naturligtvis intressanta exempel från denna höga värdering av det omedelbara som inte verkar passa in i mönstret. Prydliga vedtravar står utanför husknutar och skjulen var fyllda av kapad och välhuggen ved. I källaren står välmatade frysboxar. Men även dessa exempel indikerar ett tämligen omedelbart konsumtionsmönster. De utgör förråd som ska räcka fram till nästa säsong, fram till dess de kan fyllas på igen. Man utgår från som säkert att de alltid kan fyllas på.

Den avgörande frågan blir således *när framtiden inträder* – hur långt det är till den. Om framtiden inträder om fyra månader blir vedtravar och frysboxar en förnuftig försäkring. En helt annan sak är det om framtiden inträder först om tjugo år.

Kanske kan exemplet från Strömsund vittna om en kultur där människor främst söker uppskattning i varandras ögon. Där man upplever sig som så långt ifrån de platser där ”samhället” utformas och bestäms att man inte känner någon delaktighet och där det inte finns något (upplevt) behov av att generera överskott, eftersom så mycket av ekonomin (både faktiskt och symboliskt) är förankrad i en fångstekonomi,

där resurserna regelbundet återskapar sig själva och bara behöver skördas och hushållas med till nästa fångstperiod.

Gislaved

Gislaved är en kommun i småföretagarregionen GGVV (Gislaved, Gnosjö, Vaggeryd, Värnamo), styrd av socialdemokrater i koalition med centerpartiet och starkt präglad av småindustri. I tätorten bor ungefär 12 000 invånare och i kommunen som helhet ca 30 000. De flesta jobb består av ganska enkla arbeten inom tillverkningsindustrin, merendels plastproduktion. Många av dem får nog betecknas med ord som låter som själva förstavelsen till höga sjukskrivningar, nämligen ”oglamorös – muttrar, underleverantörer, tråkiga, triviala produkter, några järnkrokar” (Johannisson 2004:19). Jobben är ”enahanda”, ”litet inflytande och höga krav” – dessutom till ganska måttlig betalning. Eller som en meddelare sade om en bekant: *”han la ifrån sig hjärnan när han gick hemifrån på morgonen, så kunde han ta tillbaka den oanvänd när han kom hem igen”*. ”Kommunen” är förstås den största enskilda arbetsgivaren – med vård, skola och omsorg som viktigaste, kvinnliga, arbetsplatserna.

Andelen invandrare ligger strax under Malmös – alltså ungefär en fjärdedel. De kommer från Finland, de många länderna i forna Jugoslavien, Grekland och Somalia. Det här är en kommun som så att säga ligger mitt i samtiden. Företagen har vitt förgrenade kontakter utanför landets gränder. Här finns företrädare för alla de stora världsreligionerna och de möts i vardagens arbete. I en broschyr om mångfald skriver den facklige företrädaren Peter Melin: *”Bönestunder för muslimer är väl inte konstigare än att gå ut och röka”*. Här finns alltså ytligt sett många faktorer som borde driva ohälsotalen i höjden – men dessa ligger tvärt om mycket lågt – under genomsnittet för länet. Systsättningsnivån inom industrin är hög – över 55 procent. Men också bland de invandrade – särskilt gäller detta de bosnier som kom som flyktingar i samband med kriget. År 1999 var andelen förvärvsarbe-

tande hela 82 procent medan samma siffra för Malmö var 32.¹⁸ Invandringen har av tradition blivit en av bygdens resurser. ”*Det hade aldrig varit möjligt att utveckla bygden utan den möjligheten. Invandrarna har utan tvekan haft stor betydelse*”, sade kommunstyrelsens ordförande. Läkaren på vårdcentralen, barnfödd i bygden, utbrast ”*Jag minns från min egen skoltid när det kom invandrare hit – från Grekland och Jugoslavien. Man tyckte det var spännande att få nya kamrater som såg annorlunda ut. Tänk att de ville komma hit, till oss!*” På ekonomiska, religiösa och etniska grunder är kommunen alltså tätt indragen i de globala rörelserna, men på ett lokalspecifikt sätt och med en egenartad kontinuitet i fråga om värderingar och attityder. Hur är detta möjligt på en ort som inte ens lyfter fram identitetsgivande värden som, ”rötter”, ”kulturarv” och ”historia” för att skapa tillhörighet? Sådana värden är lite svåra att vårda i en så mångkulturell befolkning.

Gislaved är till det yttre ett *prydligt* samhälle. Ting och människor finns på sin plats, snyggt och välordnat. Vid torget ligger det moderniserade hotellet, som en gång döptes till Hotell Nissastigen och som fortfarande bär spår av ett optimistiskt 50-tal. Här ställer det lokala näringslivet ut sina produkter i montrar och skyltfönster. Plasthängare, ventiler, köksredskap – men inte ett tecken på ett folkloriserat förflutet så långt ögat kan nå. Kommunens heraldiska vapen är det gamla karttecknet för gästgiveri – ett glas och en tallrik. Flertalet av kommuninvånarna har inte en aning om dess innebörd, och när de får reda på den undrar de om detta verkligen är en passande symbol. Det senaste decenniets tillbakablickande i sökandet efter den lokala identiteten verkar ha dragit samhället förbi medan tron på framtiden hela tiden finns alldeles runt hörnet.¹⁹ Man kallar sig ”Den kulturella industri-kommunen”. Och vad man då tänker på är att den kommunala musik-

¹⁸ Beräkningarna har utförts av SCB och redovisas av nationalekonomen Jan Ekberg i flera studier, här taget ur en nätupplaga av studien ”Invandrare på svensk arbetsmarknad under efterkrigstiden”. Han kommenterar siffrorna med att de ”ligger således i närheten av vad som är maximalt möjligt”
cent.hgus.gu.se/~econhohl/invandrare

¹⁹ Relationen till det förflutna här verkar högst pragmatisk – vad kan den användas till? Det bristande intresset för det förflutna illustrerar den brittiske historikern Raphael Samuels berömda yttrande: ”Heritage, according to the critics, is the mark of a sick society, one which, despairing of the future, had become 'besotted' or 'obsessed' with an idealized version of its past.” (1994:261)

skolan har en intensiv verksamhet, att föreningslivet ges prioritet och att man har många idrottsanläggningar.

Mitt emot hotellet – gästgiveriet – på andra sidan torget, har det modernistiska kommunalhuset från 1960-talet landat. I centrum finns inte mycket bevarat av äldre bebyggelse. Här har man under hela efterkrigstiden haft råd att riva gammalt men också bygga nytt. Byggnationen har som i Strömsund utvecklats ”organiskt” i avsaknad av en sammanhållande planering. Här framstår varje hus och tomt i sig själv som prydlig. Helhetsintrycket blir på det viset tämligen rörigt men sammanhållet av ordningens princip. På torget och längs de centrala gatorna skyndar folk förbi. De som finns där flanerar inte. De är på väg någonstans. Sannolikt till jobbet eller fritidens aktiviteter.

Social kontroll

Talar man om lokala värderingar är den första frågan man som etnolog ställer, hur blir människor *moraliskt tillgängliga* för varandra? Att de bryr sig, bråkar, talar illa om, skvallrar, gör sig lustiga över sin nästa – alltså utövar de mest vardagliga formerna av social kontroll.²⁰ I vissa områden av landet anses det dels totalt opassande att höra sig för om folk får sin försörjning via försäkringskassan, medan det i andra framstår som en allmän angelägenhet. Hur lyckas man utöva social kontroll i en kommun med en sådan etnisk och religiös mångfald som Gislaved?

Sjukskrivning ses verkligen här som en anomali, antingen ett olycksöde värt att beklaga, eller ett socialt handikapp att undra över. Den som är sjukskriven och rör sig ute blir synlig på fel sätt i offentligheten – som en avvikare. Den kvinnliga kommundirektören, född och

²⁰ Slavoj Zizek – en egensinnig slovensk guru inom mediaforskningens värld – har påpekat att de verkliga problemen i Jugoslavien började när man inte längre brydde sig om att berätta historier om varandra.

uppvuxen på orten, berättar från sin egen vardag hur: ”... jag gick alltså inte och hämtade posten i postlådan om jag var hemma och var förkyld. Aldrig att jag skulle visa mig utanför dörren förrän jag var frisk, ja möjligtvis om man skulle vara feberfri en dag och skulle gå ute.” ”Ja vi märker nog det” kommenterade hennes kollega syrligt, ”som du snörvlar omkring här på kommunhuset”.

Föreståndaren för kassan förtydligade den inställning som rådde på orten: ”Det är tveksamt hur tillåtet det verkligen är att vara sjukskriven här. Om man är det utan att bära synliga men, vill säga. Folk håller reda på varandra, ser på varandra. Kommer någon till en fest och rör sig bland vanligt folk – och man vet att han är sjukskriven, så börjar man ju fråga. Det är en fråga om moral, och sånt är man noga med.”

Vi undrade över möjligheterna för den enskilde att bruka systemen för att klara försörjningen och livhanken – alltså de attityder som var vanligt förekommande i det norrländska inlandet. Arbetslöshet som glider över i sjukskrivning som förlängs och kanske slutar i förtidspensionering – och som alla hade berättelser om. Kassans chefer i Gislaved tittade på oss som om vi börjat svära i kyrkan. Frågan var opassande också för att den gick dem för när i deras yrkesroll. Om något sådant inträffade skulle de förstås upptäckt det! Systemet är väl till för att hantera sjukdom!

Efter den besvärande situationen var det överflödigt att fortsätta fråga om sjukskrivning förde med sig en begränsning i rörelsefriheten. Nu finns det inte något riktigt svängande uteliv i tätorten Gislaved, vilket antyds av ordet offentlighet. Men det som existerar är ett överraskande intensivt föreningsliv. Överraskande, för att det inte är uppbyggt på etnisk bas, även om de föreningarna också existerar.

”Det är ju sådana föreningar där man slår vakt om sin särart. Vi har en serbisk där man dansar folkdans, en latinamerikansk med salsa på programmet, en makedonisk, en kroatisk, en bosnisk, och sådär”, berättade fritidschefen som kom inflyttande från Skåne. ”I Osby där jag var fritidschef tidigare hade vi en handbollshall. Det var i en kommun som kallas Skånes Gnosjö. Här i Gislaved har vi 10 stycken. Och de är nästan alltid fullbokade. Men”, fortsatte han sin tankelinje om varför de etniska föreningarna inte bidrog till integrationen, ”man

när ju inte varandra på det viset”. Och det blir ingen integration på det viset.

Han fortsatte: *”Oräkneliga dagar har jag suttit vid rinken. Mina två pojkar spelade ishockey när de bodde här. Nu läser en i Malmö och en i Halmstad. Men där vid rinken sitter de andra föräldrarna. Och så blir det kemi, och man skaffar sig vänner och bekanta. Vi kom in som ett nafs i Gislaved. Pojkarna var på någon förening varje kväll. Ja, jag bor i ett bra villaområde, på ena sidan av mig bor en jugoslav och på den andra en finne och det är inga problem.”*

Kommunen betalade ut stöd till 113 föreningar men det fanns mer än 300. 11 000 invånare var medlemmar i någon förening som fått bidrag från kommunen. *”Vad detta gör för fritiden och för sammanhållningen är svårt att överskatta. Föreningslivet har gjort att det är mycket lätt för den som kommer utifrån att få fäste i kommunen. Har man familj och hund blir man alltid indragen i någon aktivitet”.*

Lokal kultur skapas på många sätt. Föreningslivet är kanske det mer förbisedda genom sin självklara närvaro. Genom det drogs barnen, föräldrarna, hushållen in i nätverk där det fälldes omdömen och skapades attityder och värderingar. Den som är sjukskriven tar med sig sin sjukdom till hockeyrinken och läktaren vid handbollsmatchen. Man blir moraliskt tillgängliga för varandra i samhället genom de aktiviteter som strukturerar fritiden. Och man får en självklar framåtlutning, en inriktning på nästa match, nästa möte, nästa prestation. Den identitet man kunde odla på fritiden som Gislavedsbo blev på det viset starkt uppbounden till fritidslivet – och till hemmet. Hunden ledde inte ut till det exklusiva medlemskap i jaktlaget, utan pekade in mot öppna samhälleliga aktiviteter där icke-planerade möten kunde äga rum.

Moraliska sändare

Den andra avgörande frågan rörande värderingarna, handlar om vilka starka moraliska sändare det finns i samhället. Även om man tar emot budskap från DN Debatt och program i TV, så måste de förhandlas lokalt – inom nätverket, bland vänner och på hushållsnivå. Det klassiska när man tänker på sändare i Jönköpings län är förstas frikyrkan. Att den skulle ha en sådan ställning i Gislaved förnekas emfatiskt av alla vi intervjuat. *”Det får ni åka till Gnosjö för att hitta. Här i kommunen är klimatet mycket annorlunda. Bibelbältet slutar i Smålandsstenar”*. Det finns katolska, ortodoxa, muslimska församlingar vid sidan av missionsförsamlingen och Svenska Kyrkan – och till och med en finsk församling. Sådant skapar mångfald i gängse moraliska frågor. Vilka budskap skall man då lyssna till?

Som vi vet kan också det lokala samhället i dess olika uppenbarelseformer fungera som en betydelsefull sändare – det inbegrep också försäkringskassan. Mängden sjukskrivningar liksom arbetslösheten sågs som siffror över hur duktig eller eftergiven man var i Gislaved och hur den lokala ”andan” stod emot påfrestningar. Denna attityd påminner om den mer omskrivna ”Gnosjö-andan”. Den innebär att sätta företagandet i centrum, att myndigheter och kommunen arbetar utifrån just företagets behov och att en rad informella nätverk låter information och idéer cirkulera lätt på orten (Johannisson 2004:11). Som idé var den något som folk ständigt höll upp – en likare man kunde mäta sig med och relatera till. På arbetsförmedlingen, på kommundirektoriet och på försäkringskassan framhöll man gång på gång exemplet med däckfabriken Continental, det stora företaget som år 2002 egentligen utan förvarning packade ihop och flyttade med EU-bidrag till Portugal. I ett slag stod 800 arbetare utan jobb i ett samhälle där det bor 12 000 invånare.

”Inte en, inte en enda person kom upp till mig på kontoret, lade sig på golvet, grät eller vred sina händer över vad som hade drabbat dem”,

sade kommunalrådet. ”Inte en kom och talade om att familjen skulle gå i kras, att ekonomin skulle falla ihop. Det säger något om mentaliteten. Och länsarbetsnämnden kom omedelbart hit, de höll sig i kanten på bordsskivan inför den anstormning av jobbsökanden som det skulle bli. Men de behövde nästan inte träda i arbete. För inom kort tid hade de flesta redan ordnat jobb. Det handlade om egna initiativ, men också att företagen på orten och runt omkring ställde upp. Jag vill inte förringa villkoren för dem som stod där utan arbete, men det var fantastiskt att se med vilken initiativkraft man löste detta jättelika problem”.

Här stod man inför den hittills värsta prövning av den lokala andan, viljan att göra det bästa för varandra oberoende av etnisk, religiös – ja nästan klassmässig tillhörighet. Eller som arbetsförmedlingens chef formulerade saken: ”Det under som inträffade var att 500 man bara försvann – eller rättare sagt, sögs upp av den lokala arbetsmarknaden och aldrig kom till förmedlingen för att söka jobb. Du ska jobba! Det är själva innehållet i andan här. Du får ta saken i egna händer, det är inte någon annan som kan fixa det åt dig!”

När föreståndaren för försäkringskassan berättade om den inställning som rådde på hennes arbetsplats, höll hon flera gånger upp de låga talen för sjukskrivningar som om de var ett tecken på just den här andan. Ju lägre siffror, desto bättre samhälle. Och i det samhället skulle alla problem lösa sig om folk bara följde föreskrifterna. Och föreskrifterna tolkades med utgångspunkt från hur tillgängliga folk var för arbetsmarknaden.

”Vi här på kassan ställs inte sällan inför ett pedagogiskt problem. Hur skall vi kunna förklara för den sjukskrivne vad lagen bestämmer? Lyckas vi med det kan de också förstå varför de inte får sjukpenning. Det är ju vi som måste hålla på de regler som finns och jobba strikt”.

Och från Vårdcentralen fyllde föreståndaren på: ”De nya, tuffare reglerna är OK. Ja, det är bra om förtroendeläkaren larmar. Jag har sett alltför många intyg som varit undermåliga. Man är tvungen att sätta gränser. Och har man bara rent mjöl i påsen skall det inte orsaka några problem”.

Här var det ställt bortom allt tvivel att sjukskrivningar hade två sidor, en vårdande och en gränssättande, som genererades utifrån denna Gislavedsanda. Det var det allmännas ansvar att ta hand om folk, sätta dem i arbete. Och detta hindrades av sådana som ville äventyra den gemensamma andan. Ett tätare samarbete mellan ortens myndigheter, arbetsgivarna och vården skulle kunna få ner talen än mer. Det sågs alltså som en angelägenhet för alla.

De här två ”grindvakterna”, läkaren som sjukskriver och försäkringskassan som beviljar är viktiga sändare i det lokala. Med sina hushåll ingår de förstås också i det dagliga livet på orten och är alltså mottagliga för sanktioner och omdömen. Hur klarar de då av att förena sin yrkesroll med att möta sina patienter och klienter? Här kan det lätt uppstå lojalitetsproblem för den som skall vara sändare. Men vi fann inte tillstymmelse till sådana. *”De avgöranden vi träffar handlar om regler och dem följer vi,”* säger man på kassan. *”Inte ens hotet om att gå till pressen, har fått oss att rubba på avgörandena. Vi hade nyligen en person som blev så upprörd över att han inte fick sin sjukskrivning godkänd att han hotade med att gå till Värnamo Nyheter. Ja, sa vi. Det kan du gott göra. Men som du vet har vi ingen rätt att diskutera enskilda fall. Vill du då vara så snäll och ge oss din fullmakt så att vi får uttala oss, så ska vi gärna svara. Honom hörde vi aldrig av igen”.*

Reglerna står på Gislaveds sida. Och de bärs upp av den mest basala av alla värderingar – den som är knuten till arbetet. Som professor Jan Ekberg i Växjö i framhållit i sina studier av bosniernas integration i småföretagarregionen, så har lönearbetet tillmätts större betydelse än kanske i övriga Sverige. Det ensamt är den faktor som drar in hushållet i det lokala livet, leder till social aktning och självrespekt. Är någon frånvarande ringer arbetsgivaren bekymrad och frågar hur det står till.

”Är man anställd på ett familjeföretag eller vad det nu kan va’ för någonting, så vet man där, att dels kostar det pengar, dels blir det stora bekymmer om man är borta. Man vet att det inte är så lätt att få vikarier och sånt och det kanske kan vara det som gör att man höjer tröskeln för att bli sjukskriven”.

Det betyder också att man egentligen inte ser arbetet som en belastning, utan en självklar del av identiteten. Ett av kommunalråden berättar

tade hur han ”gick in i väggen för” något år sedan, när han var anställd på ett företag. *”Det sämsta man kan göra då, det är ju att vara hemma från jobbet”*, sade han. Man förlorar kontakterna och självrespekten.

Jobben var lokala och socialisationen in till dem gick också via företagen på orten. Man hade med andra ord inte mycket till övers för akademiker, sade man lite urskuldande till oss. Det de gör är att hantera papper, som håller liv i dem som har sin inkomst från dem. Nej det är den som lyckats arbeta sig fram med egna händer, som är synligt flitig, som får mest prestige här.

”Jag har en bror som tog akademiska betyg i ekonomi och national-ekonomi. Och jag minns ändlösa diskussioner mellan honom och hans vänner här i företagen. Han kom med sina kunskaper och de svarade med sina erfarenheter. Det var skarpa diskussioner och klara ord. Nej, här har det alltid varit fint att jobba, att kunna något”.

Regler och mål

Den centrala roll som arbetet har, får Gislaved att framstå som om livet rörde sig i en trekant mellan villan, föreningen och arbetsplatsen. Var finns de utsvävningar som vildmarkslivet i Strömsund kunde locka med, dess vilja till improvisationer och personliga lösningar? Livet i Strömsund vittnar väl om en mycket modern attityd där människor uppmuntras att hela tiden finna egna vägar utifrån sina personliga förutsättningar – kort sagt en modern målstyrning bortom trista regler och strävsamhetsetik. Men ändå var det Gislaved som levde på idéri-kedom, innovationer och driftighet. De två exemplen antyder måhända några grundläggande olikheter i hur lokala samhällen kan vara uppbyggda med tanke på värdemönster och vardagligt, praktiskt handlande. Antropologen Ruth Benedict använde en gång termerna *dionysisk* och *apollonisk* för att ge en bild av personlighet och värdemönster i två amerikanska indianstammar (Benedict 1934). I sin tur hämtade hon inspiration från Friedrich Nietzsches *Die Geburt der Tragödie* (1871). En dionysisk kultur, så som Nietzsche fångade den, är extro-

vert, hedonistisk, upptagen av kraft och evig längtan, medan den appoloniska däremot är introvert och reflekterande, behärskad och underordnad stränga principer: måttfull, styrd av rationalitet och konstant upptagen av form. Det är i den vi finner det noggranna iakttagandet av ceremonier och ritualer, av hövlighetens och umgängeslivets föreskrifter. Här finns en uppdriven känslighet för blygsamhetens krav. Rädslan för att drabbas av personlig skam fungerar som starkt socialt kitt. De tidshorisonter inom vilka man rör sig i den appoloniska kulturen är långa, de länkar dagen till såväl morgondagen som gårdagen.²¹

Vad vi fann i Gislaved verkar vara ett värdemönster som i mycket påminner om denna senare, appoloniska kultur – om det nu bara inte vore för den låga prestige som just bildningen tillskrevs. Kulturen var onekligen regelstyrd, formaliserad och baserad på erkännande av social olikhet. Hushållen var engagerade i ortens arbetsliv – båda makarna jobbade och barnen sökte sig inte gärna bort från Gislaved för studier. På sin fritid deltog man i föreningslivet – i sammanhang som också de hade en organiserad karaktär. Dessa enkla och väl synliga regler gjorde det enkelt för invandrare att ta sig in i samhället. Oberoende av etnisk och religiös bakgrund kunde de tillägna sig de enkla grundoperationer som krävdes för att bli accepterad. Om fotbollströjan satt på en grabb från Somalia hade mindre betydelse än hans förmåga att göra mål. Om mamma kom som flykting från Bosnien var mindre viktigt än att hon var flitig i att tillverka de där stekspadarna som kocken Tina använder i TV. Man kunde erkänna att det var skillnad på folk så länge de följer reglerna. Man tolererade många slags annorlundahet – om den bara inte tog sig uttryck i att någon bröt överenskommelsen om hur man utnyttjade det gemensamma goda.

I Strömsunds mer dionysiska samhälle fanns det också en djup känsla av samhörighet, men den var baserad på målstyrning, informalitet och

²¹ Utifrån dagens analytiska horisont i etnologin, skulle vi se de två dimensionerna på samma sätt som hos Nietzsche, nämligen som ständigt närvarande i varje människas liv och vart samhälles sätt att fungera. Spänningen dem emellan är en mäktig drivkraft. Under olika faser i livscykeln är den ena eller andra dimensionen mer närvarande; under olika delar av årscykeln likaså. Det hedonistiska julfirandet avlöses av stränga arbetsperioder; semesterns dionysiska hängivenhet växlas i arbetslivets appoloniska klokskap och förutseende. Men de kan också vara mer eller mindre närvarande på olika lokaler, som här och som Benedict försökte fånga.

noggrant iakttagande av social jämlikhet. Folk var sig själva, utan krusiduller, kompetenta att hugga i med både det ena och det andra. Med målet att stanna kvar och vinna respekt i andras ögon, kunde man finna många olika och överraskande – kreativa – kombinationer av inkomster. Det var inte så noga att skilja på det offentliga och det privata, det personliga och det allmänna. Den sociala världen var inte formaliserad utan byggde på familjeprincipen. Är man medlem av gruppen så är man. De som stod utanför betraktade man med vaksamhet. Är man lika, är man omtyckt.

Sådana kulturer brukar kallas för ”högkontextuella” – alltså att det krävs en stor kunskap om den lokala kontexten för att inlemmas. De är erkänt svåra att ta sig in i, trots att de ger ett intryck av okonstlad öppenhet. De har en rik uppsättning med moraliska regler som man måste leva med för att förstå och ta som självklara. De värderingar som utvecklades där beträffande sjukskrivningar var alltså underordnad andra övergripande mål – de som handlade om bygden och dess fortlevnad.

På ett vis var Strömsund paradoxalt nog mycket mer anpassat till hur samhället fungerar i dag än Gislaved. Alltså att det sociala samspelets regler skall genereras utifrån personen och situationen. Förmågan att låta den privata rollen sammanfalla med den offentliga ses närmast som en tillgång i det nya arbetslivet. Men uppenbarligen öppnade detta för ett annorlunda förhållningssätt också till de offentliga försäkringarna. Hur var då de två orterna indragna i välfärdssamhällets institutioner och hur stod det till med förtroendet för ”Samhället”?

Sjukförsäkringen och det sociala kapitalet: En italiensk parallell

Det rika föreningslivet i Gislaved, med dess starka integrerande effekt, slår an en ton som genljuder också i statsvetaren Robert D. Putnams (1994) resonemang om demokratiska institutioner i olika delar av Italien. Putnams argument – för att göra en grov sammanfattning – är att det övergripande demokratiska systemets effektivitet beror på den lokala förekomsten av både formella och informella sociala nätverk – föreningar och andra frivilliga organisationer. De skapar den grundläggande tilliten – *trust* – mellan människor, och ett förtroende för samhällsorganen. Genom dem ökas kunskaperna om vad de andra medlemmarna av samhället faktiskt gör och det ger i sin tur förutsägbarhet i det sociala handlandet. Ett starkt föreningsliv innebär att man litar på att andra människor i samhället också kommer att följa reglerna – vad man på mikronivå kan kalla för ett demokratiskt självstyre. Den tillit och de nätverk som skapar den utgör ett *socialt kapital*. Kapitalet, menar Putnam, är själva förutsättningen för att en institutionell demokrati ska kunna byggas nedifrån och upp. Socialt kapital definieras som en medborgerlig *civilité* eller som *civic virtues*, medborgerligt respektfulla umgängesformer, som upprätthålls inom nätverk av ömsesidigt beroende.

”Social capital refers to connections among individuals – social networks and the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them. In that sense social capital is closely related to what some have called ‘civic virtue’. The difference is that ‘social capital’ calls attention to the fact that civic virtue is most powerful when embedded in a sense network of reciprocal social relations. A society of many

virtuous but isolated individuals is not necessarily rich in social capital....” (Putnam 1994: 167).²²

Skillnaden i föreningsaktiviteter mellan det industriellt utvecklade och dynamiska norra Italien och de mer eftersatta, södra regionerna var härvidlag slående. Men intressant nog kopplar Putnam det också till en signifikant skillnad i hälsotillståndet bland befolkningen. Ett rikare förgrenat nätverk – ett samhälle med stort socialt kapital – föreföll också vara mindre drabbat av sjukdom. Naturligtvis finns här också socioekonomiska faktorer med i bakgrunden.

Här tycks Putnams iakttagelser passa som hand i handske med vad vi kunnat observera i Gislaved. Det vi ser i detta samhälle är just ett väl utvecklat och omfattande föreningsliv med strukturerade umgängesformer, något som Putnam länkar till ett högt förtroende för det rådande regelsystemet. Då är det så mycket svårare att förstå Strömsund utifrån detta resonemang. För även här tycks det sociala kapitalet flöda – om än med en annan valuta och längs andra kanaler än i Gislaved. Här finns ett omfattande nät av icke-formaliserade kontakter, en informell ekonomi där utestående skulder och fordringar hade stor omfattning och förutsatte en extremt långtgående tillit invånarna emellan.

Men den formen av socialt kapital som finns i Strömsund byggde ofta på innehav av mark eller fast egendom och förvaltande av lokala resurser. Ett jaktlag är en exklusiv förening med stark sammanhållning och kamratskap. Den står för viltvården inom sitt jaktvårdsområde. Sannolikheten att bli medlem för den som kommer utifrån eller har främmande etnisk bakgrund är liten. Sak samma med fiskevårdsföreningarna eller föreningarna för förvaltning av bygdemedel. De många skoterföreningarna stakade ut skoterleder och som så många andra var de upptagna av att organisera och utnyttja det geografiska territoriet. De allmänna angelägenheter de sysslade med var i sig avgränsande, bygdebundna och inriktade på en fördelning av lokala resurser. Det

²² Som kulturvetare kan vi anse att ett begrepp som *socialt kapital* är ganska trubbigt när det gäller att fånga de komplicerade spel som får samhällen att fungera. Det kan ofta vara svårt att skilja på socialt och kulturellt kapital och Putnam lägger stor vikt vid förklaringar av kulturell art. Vi har dock valt att behålla och använda det här, eftersom det har en stor analytisk potential och har väckt ganska stor återklang i den samhällsvetenskapliga debatten.

var m a o inte här man tränade sig i att skapa förtroende för statliga regelsystem.²³

Jämlikhetens paradoxer

Det finns skäl att dröja längre vid erfarenheterna från det norrländska inlandet än från det småländska företagarområdet. Det var här som man trots ytligt sett gynnsamma omständigheter, kommit att leva ett fritt liv under starkt systemberoende. Här fanns en historisk erfarenhet från det förindustriella samhället av att leva just i en fångstkultur med dess möjligheter till plötsligt överflöd – medan man i det en gång fattiga Gislaved måste ägna sig åt olika hantverk utifrån vad som var tillgängligt på orten: Slöjd och olika former av protoindustri som tråd-dragning och spiktillverkning. Det gav inga stora inkomster men en vana vid ihärdigt gnetande. Här i Jämtland fanns också en stark tradition av frihet och egalitet. T ex stod ungdomarna utanför föräldrarnas inflytande när det gällde kärlek och sammanlevnad. Det var här den s.k. nattfrieriseden hade sitt klassiska område. Det var en sed där de unga gavs stort inflytande över val av partner. Föräldraauktoriteten liksom all annan yttre auktoritet hade svårt att göra sig gällande; familjestrukturen var inte lika patriarkal som längre söderut i landet. Och de geografiska områden som i dag har höga tal över sjukskrivningar hade för hundra år sedan, till kyrkans fasa och vanmakt, landets högsta siffror för utomäktenskaplig fruktsamhet. Ointresset för en moralisk kontroll som utövas av storsamhället har djupa rötter (jfr. Frykman 1977).

²³ Putnam har visserligen i sin studie diskuterat områden i Syditalien där man haft omfattande nätverk utan att det lett till tillit, förtroende och en fungerande demokrati. Men i dessa fall rörde det sig om nätverks av mafia-karaktär, dvs. om starkt asymmetriska maktrelationer och inte om (relativt) jämbördiga förtroende-relationer.

Men mer talande är måhända betingelserna som var förknippade med välfärdssamhällets etablering. De grundläggande ideal och värderingar som välfärdspolitiken byggde på, delades av de flesta glesbygdabor. Inte minst gällde detta jämlikheten, en levande idé såväl inom politiken som ute i byarna (jfr. Hansen 1998). Emellertid kom det att visa sig att välfärdspolitiken sätt att förverkliga jämlikheten ledde till resultat som upphävde – eller åtminstone hotade denna idé om ett jämlikt samhälle (jfr. Brox 1988). Bybornas – liksom folkhemsbyggarnas – föreställningar rymde uppfattningen att alla människor var lika i bemärkelsen att de hade lika värde. I inlandets byar kunde föreställningarna bekräftas i vardaglig praktik, eftersom de faktiska olikheterna i levnadsvillkor var – och är – relativt små. Idealet var så starkt att existerande skillnader ständigt underkommunicerades (jfr. Johansson 1994). Jämlikhet betyder att vi alla är lika – inte att vi skall ha lika förutsättningar.

Här växte fram en väsentlig skillnad när politiken skulle implementeras. Välfärdspolitiken tenderade – och tenderar – att tolka idealet om jämlikhet som en praktik där alla skall få detsamma lika. Därmed kommer den i praktiken att upprätthålla redan existerande sociala skillnader. Inom socialförsäkringssystemets praktik kom man i likhetens namn att de facto reproducera ojämlikhet.²⁴ Annars hade man ju varit van vid att fördela det gemensamma goda efter vars och ens behov. En annan yttring var att när välfärdspolitiken under efterkrigstiden också sammanföll med inlandets ”avfolkning”, kom principen om likabehandling att upplevas som att den också främjade orättvisa. För att skapa jämlikheten borde ju inlandets glesbygder särbehandlas! Här hade man både avfolkning och ekonomisk kräftgång att bekämpa – och vad gjorde ”Samhället” åt det? Först hade man blivit skattad på skogen, sen på vattenkraften! Och nu tolkades AMS som ”Alla Måste Söderut”.

Under efterkrigstiden växte sålunda en identitet som ”förfördelad” fram. Den blev en drivkraft till etablerandet av en symbolisk gräns på

²⁴ Här kan man visserligen komplicera resonemanget utifrån bl.a. en diskussion kring det s.k. taket i försäkringsskyddet, men dels därför att vårt resonemang här är principiellt, dels därför att väldigt få personer i inlandets glesbygder behöver bekymra sig om konsekvenserna av försäkringens tak, tar vi inte upp den tråden.

vars ena sida växte föreställningen om ”glesbygden” och på den andra ”Samhället”. Att den var symbolisk betydde att den kunde tolkas på många olika sätt och appliceras än på ekonomisk eftersläpning än på statlig njugghet i fråga om vägar och skolor (jfr. Cohen 1985). Solidariteten i inlandet kunde växa sig stark just därför att man upplevde att man satt i samma båt – men att staten hade lagt beslag på årorna. Därmed skapades också ett misstroende mot politiken – eller kanske snarare en omvänd hierarkisering där de lokala intressena alltid prioriterades före de allmänt politiska – och att de två sällan sammanföll.

Socialnämndens ordförande berättade om svårigheten i att vara lokal politiker i en sådan omgivning: *”Vi har ju lojaliteter gentemot partiet men sedan så har vi ju det även mot lokalsamhället. Du ska kunna gå och handla på din affär som vanligt utan att vara den som har tagit bort vårdplatser, så att Bettan har blivit arbetslös. Det blir ju på den nivån när man umgås på sådana här små ställen och det där är ju jättesvårt.”* I en bygd som både är och upplevs som utsatt och hotad av arbetslöshet och avfolkning blir de lokala politikernas kanske främsta uppgift att försöka se till att det görs möjligt att fortsätta leva där.

I bygder, däremot, där den ekonomiska och sociala utsattheten inte var lika stor – som t.ex. i den småländska industribygden – kunde de lokala politikerna och tjänstemännen i högre grad balansera omsorgen om lokalsamhället med respekt för och trohet mot centrala regelsystem. Och denna ”anda” symboliseras i den materiella kulturen, i tingen, produkten av det arbete som utfördes på orten. Orten gjorde sig på det viset sig synlig i världen genom de ting man tillverkade. De vittnade om tillhörighet samtidigt som de symboliserade andan. *”Kanske är det stoltheten när du har slutat jobbet att du har gjort någonting konkret. Du ser på vad som har blivit utträttat under dagen. Du kan faktiskt ta på produkterna, se resultatet av din möda. Och du möter den runt omkring dig i vardagslivet. Den här produkten kommer från bygden. Om det inte är Gislavedsdäck, så är det Skeppshultscyklen, specialdesignad; det är stekpannorna, häftapparaten, de vita balarna som höet är insvept i, köksredskapen av plast som Tina använder i TV... Det är en tillfredsställelse över händernas arbete. Kan man få den som akademiker?”* Och kommunalrådets kollega fyllde i: *”...eller någon annan grej, så tror jag att folk känner en viss stolthet, oavsett om du äger företaget eller om du är anställd.”*

Det är två bilder av olika samhällen som framträder här. I det ena fallet ett samhälle där man ständigt upplever ett hot mot tillvarons grundläggande förutsättningar såsom arbete och försörjning, och i det andra fallet upplevelsen av stolthet inför produkterna av ett arbete som tycks framstå som en självklar del av livet och som oproblematiskt länkar ens tillhörighet vidare, till ”Samhället”, Sverige och världen utanför. Vi är vad vi gör!

Inåt och utåt

När Putnam i den uppmärksammade boken *Bowling Alone* (2001), vidareutvecklade sin syn på socialt kapital, skilde han på ”överbryggande” och ”inbundet”. Det förstnämnda skapar gränsöverskridande och samhällsstärkande band, medan det senare befäster gränserna mellan den grupp som innehar kapitalet och resten av samhället. Är det rimligt att anta att detta också fångar skillnaderna mellan den småländska företagarbygden och Norrland inland? ²⁵

Bo Rothstein (2003) har kvalificerat frågan om tillit och förtroende på individuell respektive kollektiv nivå. Är tilliten *generell* eller *partikulär*? Människor – och samhällen – som präglas av en generell tillit lever utifrån en moralisk norm om att man kan lita på andra människor i allmänhet. I sådana samhällen finns en tillit om att människor kan påverka sin egen situation och de ”*uppfattar det omgivande samhället på ett positivt sätt och är av uppfattningen att om man följer ’spelets regler’ blir man också rimligt gott belönad*” (Rothstein 2003:158). Den partikulära tilliten, å andra sidan, kännetecknas av att man bara känner förtroende för en snäv krets, tex. familj, släkt och/eller by. Människor och samhällen som präglas av partikulär tillit har liten tro på sin förmåga att påverka sina liv och misstror de flesta av samhällets

²⁵ Att här peka på att Gislaved domineras av förtroende för regelsystemet medan Strömsund inte gör det, är delvis ett cirkelresonemang, eftersom det ju är denna skillnad som ska förklaras.

institutioner eftersom de ”är strukturerade på ett sätt som missgynnar dem själva” (Rothstein 2003:158).

Av historiska och samtida orsaker kännetecknas Gislaved av en generell tillit, medan Strömsund i högre grad är präglad av en partikularistisk. Men detta är attityder och moraliska ställningstaganden som vilar på dagliga och livslånga erfarenheter.²⁶ I Gislaved sker en ständig återkoppling mellan det privata och det allmänna, så att de förtroenden man visar sina nära, också kommer att omfatta samhällsinstitutionerna. Inte minst är detta en erfarenhet som grundas i det faktum att här finns jobb att få – belöningarna utfaller inte bara i framtiden. I Strömsund är det sociala kapitalet mer inbundet och medan man kan känna sig sviken av samhällsinstitutionerna blir man oupphörligt bekräftad av närmiljön, dess kamratskap, otvungenhet och gemensamma känsla av att vara ”Samhällets” styvbarn.

Den senare inställningen befäster den symboliska gränsen mellan glesbygden och ”Samhället”. Är inte den generella välfärden utformad med stadslivet som mall? Är det inte därför den lämnar inlandets invånare i sticket? Det gör det extra viktigt att böja det allmänna försäkringssystemet efter lokala principer. Och det är en framgång när man lyckas med det och ökar paradoxalt nog förtroendet för systemet samtidigt som man är kritisk mot det. Den partikularistiska tilliten handlar därför om en vilja och kompetens att utnyttja systemen inom ett *lokalt* värdesystem. Man vill tillgodogöra sig det systemen producerar (dvs. stöd och bidrag) men samtidigt stå utanför det normerande regelsystem som är förknippat med dem, eftersom det skulle äventyra den lokala identiteten.

Det rationella handlandet i de två olika kommunerna har kommit att ske med utgångspunkt från lokala förutsättningar av värdemässig, social, historisk och ekonomisk art – alltså det vi brukar kalla lokal kultur. I båda fallen har människor sett sitt agerande som en insats för den lokala kulturen, genomsyrade av hög moral och inbördes solidaritet. Men utfallet i relation till socialförsäkringarna har blivit vitt åt-

²⁶ I antagandet att erfarenheten spelar en avgörande roll inbegrips här även att diskursiva och andra praktiker kan spela en viktig roll för hur erfarenheter blir sociala och kulturella ”fakta”.

skilda. Svårigen går det att förklara de skillnaderna utifrån gängse demografiska eller socioekonomiska parametrar, medan mönstren blir logiska och fattbara om man ser på förutsättningarna för att klara det dagliga livet i två åtskilda delar av Sverige. Den sjukskrivningskultur som vi kan se konturerna av i dag, vilar fortfarande, efter decennier av likformighet i reglerna för de allmänna försäkringarna, också i händerna på lokala kulturer.

Litteratur

Ardener, Edwin 1987: "Remote areas": some theoretical considerations. In Jackson, Anthony (ed): *Anthropology at Home*. ASA Monographs 25. London & New York: Tavistock Publications.

Bailey, E.G. (ed.) 1971: *Introduction. Gifts and poison. The politics of reputation*. Oxford: Basil Blackwell.

Benedict, Ruth 1934 (1989): *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Bringslid, Mary Bente 1996: *Bygda og den framande. Ein studie av det lokales de- og rekontekstualisering i ei vestnorsk bygd*. Bergen: Avhandling i antropologi.

Brox, Ottar 1988: *Ta vare på Norge! Sosialdemokratiet under høyrebølgen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Bågenholm, Eva Nilsson 2003: *Läkarens roll i sjukskrivningsprocessen*. I: Swedenborg, Birgitta (red.): *Varför är svenskarna så sjuka?* Stockholm: SNS Förlag.

Cohen, Anthony P 1989: *The symbolic construction of community*. London: Routledge.

Döving 2001: *Mat som totalt sosialt fenomen. Noen eksempler med utgangspunkt i Torsvik*. Bergen: Avhandling i antropologi.

Ekberg, Jan 2004: "Invandrare på svensk arbetsmarknad under efterkrigstiden". cent.hgus.gu.se/~econhohl/invandrare

Ewert, Susanne. *Smärtans dynamik. Kulturella Perspektiv* 2003.2.

Frykman, Jonas 1977: *Horan i bondesamhället*. Lund: Gleerups

Frykman, Jonas & Nils Gilje 2003: *Being There: New Trends in Phenomenology and the Analysis of Culture*. Lund: Nordic Academic Press.

Frykman, Jonas & Orvar Löfgren 2004: *När kultur känns. Kulturella Perspektiv 4*, 2004.

Foucault, Michel 1986: *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Lund: Arkiv förlag,

Foucault, Michel 1994: *The Birth of the Clinic. An Archaeology of Medical Perception*. New York: Vintage Books.

Gerholm, Lena 1996: *Inavel och galenskap – folkligt tänkande kring schizofreni*. I: Gottfries, Ingrid & Persson, Bodil (red.): *Humaniora och medicin*. Lund:

Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

Goine, Hans & Curt Edlund 2004: *Välfärdssystem kommunicerar? I: Socialförsäkringen – ett system i upplösning? Fakta & Debatt nr 1:2004*. Stockholm: FKF:s förlag.

Hansen, Kjell 1998: *Välfärdens motsträviga utkant. Lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland*. Lund: Historiska Media.

Hansen, Kjell 2001: *Retoriska alternativ. En analys av bruket av historieskrivning och kulturhistoria i formerandet av alternativa politiska offentligheter*. *Historisk Tidskrift för Finland* 4.

Hogstedt et al 2004 (red): *Den höga sjukfrånvaron – sanning och konsekvens*. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut R 2004:15.

Johannisson, Karin 2004: *Kroppens tunna skal. Sex essäer om kropp, historia och kultur*. Stockholm: Norstedts.

Johannisson, Bengt 2004: *Den heliga Gnosjöandan. I: I skuggan av Gnosjöandan. Småländska Kulturbilder*.

Johansson, Ella 1994: Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete. Stockholm: nordiska Museets Handlingar 118.

Kleinman, A. 1988: The Illness Narratives: Suffering, healing and the Human Condition. New York: Basic Books.

Lindbeck, Assar; Palme, Mårten; Persson, Mats 2004: Ekonomisk debatt 4/2004

Marcus, George 1992: Past, present and emergent identities: requirements for ethnographies of late twentieth-century modernity worldwide. I: Lash, Scott & Friedman, Jonathan (eds.): Modernity and Identity. Oxford & Cambridge: Blackwell.

Nietzsche, Friedrich (1871): The Birth of the Tragedy.

Palmer, Ed 2003: Svensk sjukskrivning i ett internationellt perspektiv. I: Swedenborg, Birgitta: (red): Varför är svenskar så sjuka? Stockholm: SNS Förlag.

Palmer, Ed 2004: Sjukskrivningen I Sverige, en inledande översikt. I: Hogstedt et al (red) Den höga sjukfrånvaron – sanning och konsekvens. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut R 2004:15.

Putnam, Robert D. 1994: Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.

Putnam, Robert D. 2001: Den ensamme bowlaren. Den amerikanska medborgarandans upplösning och förnyelse. Stockholm: SNS Förlag.

RFV Analyserar 2003:10: Arbetsförhållanden – orsak till sjukskrivning? Stockholm: Riksförsäkringsverket.

Rothstein, Bo 2003: Sociala fällor och tillitens problem. Stockholm: SNS Förlag.

Sachs, Lisbeth 1983: Evil Eye or Bacteria. Stockholm: Almqvist & Wiksell., Jean-Paul

Sartre, Jean Paul 1939/2002: Existentialismen är en humanism. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Samuel Raphael 1994: *Theatres of Memory*, New York: Verso

Schutz, Alfred & Luckman, Thomas 1973: *The Structures of the Life-World*. Translated by Richard M. Zaner and H. Tristram Engelhardt, jr. Evanston: Northwestern University Press.

Shields Rob 1992: *Places on the Margin. Alternative geographies of modernity*. London & New York: Routledge.

Weber, Max 1978: *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund: Argos förlag.

I serien Analyserar har följande skrifter publicerats under år 2005:

- 2005:1 Råd att umgås – en analys av umgängesavdrag inom underhållsstödet
- 2005:2 I gemenskapen – Rapport från forskarseminarium i Umeå 26–27 januari 2005
- 2005:3 Utbetalning av familjeförmåner med stöd av EG-lagstiftningen under 2004
- 2005:4 Att leva på kassan. Allmän försäkring och lokal kultur

Att leva på kassan

Allmän försäkring och lokal kultur

Två svenska orter – i den ena lever människor nära naturen, har rekreation via friluftsliv, jakt och fiske; i den andra dominerar industrin och var tredje medborgare är invandrare. Inkomstnivåerna är ungefär desamma och båda är socialdemokratiskt styrda. De skiljer sig dramatiskt i fråga om sjukskrivningsmönster.

I den här undersökningen ställs jämtländska Strömsund med ett ohälsotal över 60, mot småländska Gislaved där talen är blott hälften så höga. Hur skiljer sig livsmönster, attityder och värderingar åt mellan de två orterna?

Etnologerna Jonas Frykman och Kjell Hansen visar hur utnyttjandet av de allmänna försäkringarna lika mycket är beroende av lokala kulturer som centrala regelverk. De kraftiga regionala variationerna av ohälsotal inom landet säger också något om kulturella olikheter.